

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ВІД XVIII ДО ПОЧАТКУ XXI ст.

Кримський ханат під османським протекторатом займав територію Кримського півострова і степів між Дунаєм і Кубанню від XV до кінця XVIII ст., межуючи з Річчю Посполитою та з козацьким Запорозжям. У XVIII ст. ці терени стали об'єктом експансії Московії: новостворена Російська імперія зміцнила загарбання фортецями і запросила з Балкан військових поселенців до так званих Новосербії та Слов'яносербії з метою протидії козацтву. У статті розглянуто етапи колонізації цих теренів протягом XVIII–XIX ст., а також те, в який спосіб вони відобразилися на етнічному складі населення до початку XXI ст.

Ключові слова: Чорноморський регіон, колонізація, Новосербія, Слов'яносербія, етнічний склад населення.

Станом на початок XVIII ст. Північне Причорномор'я головним чином населяли підвладні Кримському ханату ногайські орди та українські козаки, а Кримський ханат мав досить строкате населення: поряд з греками, слов'янами, аланами й татарами жили вірмени, італійці, караїми. Ногайці кочували в причорноморських степах, Білгородська (Буджацька, Добрудзька) орда посіла Степ між гирлами Дністра і Дунаю. Поруч Єдисанська (Очаківська) орда контролювала землі між Дніпром, Бугом і Дністром від Чорного моря до річки Кодими. Очаків і довкілля перебували безпосередньо під управлінням Порту [21, с. 53–54]. Єдикульська орда кочувала між Дністром і Дунаєм, а в першій половині XVIII ст. перейшла на лівий берег Дніпра і посіла терен від Кизикермена до гирла річок Конки і Берди. Джамбулійська (Перекопська) орда кочувала між Перекопом, Дніпром і Бердою.

Константинопольський мирний договір 1700 р. надав Московському царству на лівобережжі Дніпра кордон по Великій Берді до Азова, Річ Посполита повернула собі Поділля з Кам'янцем. Після поразки шведів і українців біля Полтави 1709 р. росіяни завдали удар Запорозжю і зруйнували Січ. Ствердитись у Приазов'ї Московія не встигла, бо після розгрому армії Петра I на Пруті за Прутським і Адріанопольським договорами довелось поступитись величезною територією, і кордон з Кримським ханатом сягнув межиріччя Орелі та Самари. Певний час існувала Олешківська Січ, а повернулись козаки на старі попелища лише 1734 р. і до 1775 р. освоїли величезні території, які стали називатись Вольностями Війська Запорозького. Після

Белградського договору 1747 р. було проведено опис населених пунктів, що «лежать без прикриття». Документ перелічив 16 сіл і слобід та 317 хуторів. Більшість містилась у межиріччі Орелі і Самари, тобто по кордону 1713 р., а також біля Торської і Бахмутської фортець [18, арк. 164–172]. У наступні роки Росія планувала будівництво декількох оборонних ліній для зміцнення рубежів та заснування поселень сербів і хорватів, для чого було виділено землі між Бахмутом і Луганню [16, с. 729–731].

Початок заселенню півдня сербами, болгарами, німцями і молдаванами поклав указ від 24 грудня 1751 р. «О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками» [16, с. 552–558]. Згодом було видано укази про утворення Нової Сербії (1752), Слов'яносербії (1753) та Новослободського козацького полку (1754) [16, с. 581–589, 626–627, 729–731, 840–844]. Уздовж правого берега Дніпра для поселення сербів, болгар, македонців та молдаван відведено терен від гирла Кагарлика і верхів'їв Тури, звідти до гирла Кам'янки, далі до верхів'їв Березівки, Омельника і вздовж останньої річки до Дніпра [16, с. 571–572]. На цих землях плановано створення двох гусарських та двох пандурських полків чисельністю 4 тис. осіб кожен [12, арк. 5 зв.].

Створивши Нову Сербію, що відокремлювала Запорозжя від Гетьманщини, царат планував плацдарм впливу на козацькі терени. 29 січня 1752 р. видано указ про примусове виселення звідти козаків і посполитих «в прежние места», однак на практиці це не було втілено в життя, а на землі Нової Сербії посунули переселенці не

лише з Балкан, але й з Молдови, Волощини та північніших українських земель, які часом потрапляли в підсусідки до сербів, у зв'язку з чим видано указ «О неукреплении в холопство малороссиян» [15, с. 585].

У травні 1753 р. на поселення сербів виділено терен між Бахмутом і Луганню, утворено адміністративну одиницю Слов'яносербія, межі якої проходили від Бахмута через верхів'я Сенжарівки, Міуса та Білої до Лугані [15, с. 600]. Оскільки було заплановано створення двох гусарських полків, а сербів і хорватів бракувало, влада дозволила включати до полків людей з православних народів. Завдяки цьому вже у 1763 р. населення Слов'яносербії становило 10 076 душ [8, с. 94], які представляли понад 30 народностей [16, арк. 525–527]. Однак іноземців нараховувалось лише 3992, решту становило українське населення. Адміністративно Слов'яносербію поділили на Бахмутський і Луганський гусарські полки, але окремий указ передбачав, що надалі «великороссийских и слободских полков жилища, дав доброе время, свесть внутрь российских земель» [15, с. 840]. Активно заселялись і території західніше від річки Бахмут, де на доті не заселеній місцевості виникали слободи і хутори [19, арк. 1]. Для нагляду над ними за 20 верст від Новосербії засновано фортецю св. Єлизавети (нині Кіровоград), до якої переселено людей зі Слобожанщини і російських старообрядців [15, с. 583, 601; 12, арк. 59].

У серпні 1753 р. видано указ Сенату, аби південніше від Нової Сербії «учредить козаками [місцевих мешканців] так, как слободские полки состоят, а быть в ведомстве крепости св. Елизаветы коменданта» [5, с. 192]. 14 травня 1754 р. видано монарший указ про утворення Новослободського козацького полку, до якого увійшли землі між Дніпром і Південним Бугом, у т. ч. верхів'я Інгулу та Інгульця з притоками. Адміністративним центром полку стала фортеця св. Єлизавети. Незабаром терени Новослободського полку продовжили на південь ще на 20 верст. Потреба захисту новоприєднаних південних земель і підготовка війн зумовили заснування форпостів. Уже 1765 р. їх налічувалось близько 50 [15, с. 840]. Залоги на форпостах формувалися з козаків Новослободського полку і гетьманських полків.

Загалом, Нова Сербія, Слов'яносербія і Новослободський козацький полк не входили до жодної губернії і були підпорядковані безпосередньо Сенатові та Військовій колегії. Реорганізацію адміністративного устрою південних

земель розпочато 1764 р., коли їх було об'єднано в Новоросійську губернію, до якої було додано території Української лінії та Бахмутської провінції [15, с. 657–668, 775–799], а також міста Кременчук і Власівку з навколишніми землями і 13 сотень Полтавського полку [15, с. 894–896].

З початком Російсько-турецької війни 1768 р. виникла потреба захистити Лівобережжя від нападів Кримського ханату. Тому було передбачено будівництво укріпленої лінії між Дніпром і Азовським морем. Спорудження фортець розпочато наприкінці літа 1770 р., але через нестачу робочої сили, близькість театру воєнних дій, стихійні лиха будівництво затримувалось і фактично тривало до 1783 р., коли Кримський ханат анексувала Росія. Недобудовані фортеці було перетворено на укріплені поселення і в кожному облаштовано 200 однодворців з Бахмутської провінції [18, арк. 525–527]. Розбудовано лише Олександрівську і Петрівську фортеці. Перша з них 1780 р. стала центром повіту і 1782 р. мала 376 купців та міщан і 901 військового [18, арк. 525–527]. Друга завдяки митниці контролювала торгівлю і поштові зв'язки з Кримом та 1783 р. налічувала 618 осіб різних соціальних груп [13, с. 37].

Залюдненість межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця в половині 1770-х років видно з опису Азовської губернії 1775 р. На ній зафіксовано 8 осель запорожців, 29 військових, 13 державних, 58 однодворців, 80 волосних, 2 розкольницьких, 80 інших поселень, 3 міста, 5 фортець. Звісно, в описі явно занижено кількість запорозьких поселень і зимовників, але в цілому будівництво оборонних споруд спочатку сприяло просуненню українського і російського населення на південь.

Терени Вольностей Війська Запорозького починалися східніше від Синіх Вод і Бугу та сягали річки Кальміус, за якою були землі донських козаків. На півночі запорозькі землі від Орелі тяглись до Кінських Вод [15, с. 840], а південніше кочували ногайські татари, що були в залежності від Кримського ханату. Запорожці в паланках і зимовниках вели осілий спосіб життя і господарювання, розвивали промисли, торгували. Переважно це були українці, але, як дослідив Ф. П. Шевченко, між козаків було чимало людей інших народів, зокрема балканських, що втікали від османської влади, і євреїв, які часом навіть належали до козацької старшини. Водночас ханат налічував близько 900 тис. осіб, з яких 600 тис. слов'ян, а на теренах Вольностей мешкало, на думку Д. Яворницького, близько 200 тис., тобто загалом більше 1 млн осіб. Після

ліквідації Запорозької Січі, російсько-турецьких воєн, поділів Речі Посполитої етнічний склад Причорномор'я почав швидко змінюватись. Частина татар утекла з підросійських теренів, натомість повернулися козаки з-за Дунаю, з яких сформовано Азовське і Бузьке козацькі війська, втім, потім їх переселили на Кубань.

У ході російсько-турецьких воєн почалось активне освоєння Росією загарбаних територій, які в офіційній термінології названо «поверненими». Людських ресурсів забракло, тому заохочено переселення іноземців і росіян-старообрядців, а українцям було заборонено переселятись у межі колишнього Кримського ханату впродовж першої половини XIX ст. Новопрієднані землі поступово було включено до адміністративного складу Російської імперії. З 1775 р. Північне Причорномор'я поділено на дві губернії – Новоросійську, до якої включено і землі колишніх Вольностей Війська Запорозького, та Азовську [15, с. 841].

Приєднання Криму до Російської імперії Маніфестом 8 квітня 1783 р. [15, с. 1082–1083] спричинило адміністративно-територіальну реорганізацію. На землях колишнього ханату створено Таврійську область, до якої було включено Крим, півострів Тамань і землі північніше від Перекопу [15, с. 18]. Адміністративним центром став Сімферополь, заснований 1784 р. на місці татарського міста Ак-Мечеті. До місцевої адміністрації царат намагався долучити місцеву кримську знать, яку наділяв чинами і прирівняв до російського дворянства, але чимало татар переселялись до Османської імперії. Аби протидіяти знелюдненню, російська влада намагалась привернути населення Криму до російського підданства. Усі беї та мурзи дістали право на спадкове володіння своїми землями, але багато земель перейшло в державний фонд, роздано російським дворянам і чиновникам нової адміністрації: росіянам, татарам, грекам. Це спричинило переміщення селян до Криму, заснування солдатських поселень, як і в Новоросійській губернії, було запроваджено навіть організоване переселення сюди жінок. Невдовзі збільшився приплив християн з Османської імперії (греки, волохи) і селян-втікачів із центральних районів Росії. З 1797 р. впроваджено управління над ногайськими Джамбуїлуцькою, Єдисанською і Єдиккульською ордами Північного Причорномор'я. Головне управління було зосереджено в руках Баязет-бея, якому надано чин придворного радника [20, с. 5–6]. Ногайців заохочували до осілого життя з наданням землі для пасовиськ.

У березні 1783 р. з Азовської і Новоросійської губерній створено Катеринославське намісництво, а після третього поділу Речі Посполитої 1795 р. на сході – Вознесенське намісництво, а в грудні 1796 р. всі намісництва ліквідовано, а Північне Причорномор'я (Катеринославське і Вознесенське намісництва та Таврійська область) об'єднано в Новоросійську губернію, яку 1802 р. поділено на три: Катеринославську, Миколаївську і Таврійську [15, с. 852], які існували до 1926 р. У результаті на 1897 р. (Загальноросійський перепис населення) картина в трьох південних губерніях виглядала так: з понад 6 млн населення 3,5 млн становили українці, 1 млн 300 тис. – росіяни, 222,5 тис. – татари, понад 300 тис. – німці, молдавани, французи, 568 тис. – євреї, араби [9, с. 18].

Буремна доба початку кривавого XX століття відбилась і на Півдні України. Після поразки Визвольних Змагань почала утверджуватись радянська влада. Материкові території увійшли з певними втратами до Української РСР. Водночас після Кримської трудової комуни було створено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі Російської Федерації.

Спільна доля всіх народів, що потрапили під радянську владу, не оминула і Південь. Декларативне право націй на самовизначення було швидко спотворено. Оскільки до радянських територій не пощастило приєднати Бессарабію, то її землі на всіх радянських картах заштриховували рожевим кольором, яким зазвичай позначали терени Радянського Союзу, і характеризували як «тимчасово окуповану територію». Як плацдарм для майбутнього «повернення» цих земель з українських подільських теренів 1924–1925 рр. було відірвано вузьку смугу земель по лівому березі Дністра і створено МАСРР – Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку, де молдавани лише де-не-де становили половину населення. Оскільки цей утвір не мав жодного господарського потенціалу, до нього приєднали ще й містечко Балта з околицями. 1940 р., коли Бессарабію було окуповано, ці землі (крім Балти) не було повернено Україні, а приєднано до новоствореної Молдавської РСР. Нині територія колишньої МАСРР – усім відоме Придністров'я – ніким не визнана республіка, один з найбільш криміналізованих теренів Європи, існування якого становить неабияку загрозу стабільності цілого регіону. З такими ж агресивними намірами було створено Карело-Фінську АРСР у РРФСР та Мархлевський польський національний район на Волині, але їх використати в такий спосіб Сталіну не пощастило.

Таблиця. Національний склад населення окружних міст Півдня України за Всесоюзним переписом населення 1926 р. [14, розділ 16, табл. V і IX]

Національність	Чисельність	Відсотки
Українці	403 287	31,4
Росіяни	465 568	36,2
Білоруси	9964	0,8
Поляки	20685	1,6
Болгари	2072	0,2
Німці	12 581	1,0
Молдавани	1526	0,1
Євреї	338 282	26,3
Греки	7011	0,5
Інші	23 412	1,9
Загалом населення	1 284 438	100

Примітка. Підраховано по таких містах: Одеса, Дніпропетровськ, Сталіно (нині Донецьк), Миколаїв, Зінов'євськ (Кіровоград), Херсон, Запоріжжя, Маріуполь, Артемівськ, Первомайськ, Кривий Ріг, Мелітополь.

Хоча в містах Півдня мешкало лише трохи більше 20,5 тис. поляків (див. табл.), загалом в Україні їх було, за тим самим переписом, 476,4 тис. осіб. Їм довелося відчувати на собі все вороже ставлення влади. Створення польських адміністративно-територіальних одиниць, зокрема 170 сільських рад, частина яких була і на півдні, за умов демократичної системи могло б закласти цивілізовані основи задоволення національних і культурних потреб поляків в Україні, однак тоталітарний режим переслідував зовсім іншу політико-ідеологічну та партійно-класову мету. До того ж розбудова цих одиниць збіглася в часі з політикою «нового курсу» Й. Сталіна, який передбачав остаточну ліквідацію так званих експлуататорських класів, приватної власності й одноосібного господарства, форсовану індустріалізацію, суцільну колективізацію села, здійснення культурної революції. Ці гасла стали підґрунтям для розгортання масових репресій, зокрема й проти польської людності.

Втрати поляків під час голодоморів 1921–1922, 1932–1933 рр. сягають близько 100 тис. осіб. Загалом, за період 1921–1939 рр. чисельність польської меншини в Україні зменшилась більше як на 200 тис. осіб, що засвідчив перепис населення 1939 р. Поляків і німців сталінський режим відніс до «шкідницьких націй», що було рівнозначним етногеноциду. Отже, реальні кроки влади щодо розвитку польського шкільництва, преси й видавничої справи, заснування

польських установ науки і культури, створення національних сільрад і районів, які відповідали політиці так званої «коренізації» 20-х – початку 30-х років, вступали в пряму суперечність з карально-репресивною системою одноособової влади Сталіна. Уже 1933 р. уряд СРСР здійснює масштабні переселення росіян на терени, знелюднені після Голодомору, що відбивається на демографічній ситуації в Україні аж дотепер.

Уже наприкінці Другої світової війни політику репресій щодо національних меншин було продовжено. У лютому 1944 р. було депортовано кримських татар, а потім і вірмен та греків, а на їхнє місце переселялось населення з російських теренів. Цей процес посилювався і в другій половині 60-х років, коли почалося стихійне переселення росіян на український Південь. У результаті всіх цих акцій чисельність росіян постійно зростала. Це було зумовлено кількома чинниками, зокрема й національною політикою керівництва Радянського Союзу. Якщо в 1926 р. частка росіян становила 9,2 % (2,6 млн осіб), то в 1959 р. – 16,9 %, а у 1970 р. – 19,3 %. У 1989 р. ця цифра сягнула рекордних 22 % [22, с. 51, 79].

Чисельність та питома вага найбільших національних меншин, за винятком білорусів, зменшувалась. Частка євреїв упала з 5,4 % (1,57 млн) у 1926 р. до 2 % у 1959 р. та 1,6 % (0,77 млн) у 1970-х роках. Практично зникли з України німці: якщо під час першого Всесоюзного перепису населення їхня кількість сягала 393 тис. осіб (1,36 % населення УСРР), то в наступних двох ця національність не потрапила до першої двадцятки, яку відкривали національності чисельністю понад 2000 осіб. Таку зміну можна пояснити репресивно-захисними заходами радянської влади, вжитими в серпні 1941 р. проти німецького населення всього СРСР. Територіальними перетвореннями та відповідною політикою обміну населення можна пояснити зменшення чисельності поляків та молдаван [6, с. 152].

Але, попри ці часом досить небезпечні загрози, історично сформований і типовий для цілого Середземномор'я мультинаціональний, поліетнічний і поліконфесійний склад населення Південної України сприяв в умовах демократичного законодавства України щодо національних меншин толерантності взаємин між носіями різних культур, суспільному і політичному плюралізму, а відтак донедавна протидіяв провакаційним спробам постімперських шовіністів викликати ксенофобію, тяжів до загальноєвропейських цінностей сучасної цивілізації. На жаль, ситуація різко змінилася в умовах спочатку прихованої, а тепер фактично відкритої

агресії Російської Федерації. В окупованих регіонах переслідуються не лише українські, а й протестантські Церкви, гинуть священники і віряни, толерантність у сприйнятті людей інших

національностей і конфесій, на жаль, поки що відійшла в минуле. Теперішня ситуація на південних теренах потребує спеціального докладного дослідження.

Список літератури

1. Акунін О. С. Репресії проти селянства Півдня України в період голодомору 1932–33 рр. / О. С. Акунін // Голодомор 1932–1933 рр. на території Миколаївщини (до 75-річчя трагедії) : зб. доповідей обласної наук.-практ. конф. – Миколаїв : МДУ, 2008. – С. 35–38.
2. Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrcensus.gov.ua/news/article;684 (дата звернення: 21.08.2014). – Назва з екрана.
3. Драгунова Т. А. Зовнішня міграція населення Півдня України на сучасному етапі / Т. А. Драгунова // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – 2010. – Вип. 27. – С. 282–285.
4. Дружинина Е. И. Ключок-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 366 с.
5. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса : [б. и.], 1850. – 840 с.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. IV : Национальный состав населения СССР. – М. : [б. и.], 1973. – 280 с.
7. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
8. Краснянська Н. Протестантські громади на Півдні України. Організаційні форми та динаміка розвитку / Н. Краснянська // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 25. – С. 209–213.
9. Менделеев Д. К познанию России / Д. Менделеев. – СПб. : Издание А. С. Суворина, 1907. – 160 с.
10. Музичко О. Політизація релігії на Півдні України: сучасний стан проблеми та шляхи її розв'язання [Електронний ресурс] / Олександр Музичко. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/Volovych_htm/Muzichko1.htm (дата звернення: 22.08.2014). – Назва з екрана.
11. Національний атлас України. – К. : Картографія, 2009. – 439 с.
12. НБ ім. В. Вернадського. – Інститут рукописів. – Ф. 5. – Спр. 221. – 512 арк.
13. Новицкий Я. П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 гг. / Я. П. Новицкий. – Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1905. – 303 с.
14. Павлов С. В. География религий / С. В. Павлов, К. В. Мезенцева, О. О. Любіцева. – К. : АртЕк, 1999. – 504 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XIII. – СПб. : Тип. II Отд-я собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 957 с.
16. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. IV. – 917 арк.
17. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. 20. – Оп. 1/47. – Спр. 351. – 228 арк.
18. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. IV. – 317 арк.
19. РДВІА. – Военно-ученый архив (ВУА). – Спр. 2637. – 229 арк.
20. Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730–1825 / А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1823. – Ч. 2. – 349 с.
21. Туннман Й. Э. Крымское ханство / Й. Э. Туннман. – Симферополь : 1-я Гостипография Крымполиграфтреста, 1936. – 116 с.
22. Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник / С. М. Чорний. – К. : Картографія, 2001. – 86 с.
23. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.
24. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Львів : Світ, 1990. – 320 с.

T. Balabushevych

ETHNIC COMPOSITION OF UKRAINIAN BLACK SEA COAST POPULATION FROM THE 17TH TILL THE 21ST CENTURY

The Crimean Khanate under Ottoman protection occupied Crimean peninsula and steppe between Danube and Kuban rivers from the 15th till late 18th century bordering with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Cossacks of Zaporizhia. These areas became a target for expansion of Muscovy: newly created Russian Empire after 1721 ensured its conquest with fortifications and invited Balkan military settlers to the so-called Novos Serbia and Slavianserbia aiming at counterbalancing the Cossack population. The article overviews stages of colonization of this territory over the 18th–19th centuries as well as their impact on the ethnical composition of the population up to the beginning of the 21st century.

Keywords: Black Sea Region, colonization, Novos Serbia and Slavianserbia, ethnical composition of the population.

Матеріал надійшов 19.05.2015